

НОМІНАЦІЇ ДАВНЬОГЕРМАНСЬКИХ МАГІЧНИХ ТЕХНІК: ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

О. В. Троць,

Київський університет імені Б. Грінченка, м. Київ

*У статті проаналізовано лексичні одиниці, що вербалізують давньогерманські магичні техніки та запропоновано їхній переклад українською мовою з подальшим поясненням та уточненням лексичного значення. Ключові лексеми на позначення магичних процедур – днв.-ісл. *seiðr* "чари, ворожіння, магичне закляття", днв.-ісл. *spá* "віщування долі" та днв.-ісл. *galdrar*, *galðrar* "ворожіння, заклинання" – відображають особливості етнічної свідомості германців XI–XIII ст.*

Ключові слова: порівняльно-історичне мовознавство, етнокультурологія, північні магичні техніки, магія сеїт, сна.

У сучасній етнолінгвістиці порівняльно-історичний метод в контексті інтердисциплінарного підходу до вивчення мовних одиниць є одним з необхідних умов для отримання достовірних результатів дослідження. В етнокультурологічних студіях, що ґрунтуються на синтезі ідей, розроблених у межах кількох наукових парадигм, цілком доцільним, на наш погляд, є залучення напрацьованих порівняльно-історичних методик, зокрема для аналізу лексем на позначення давньогерманських магичних технік. Відповідно до концептуальних підвалин етнолінгвістики, мова є найвиразнішою ідентифікаційною характеристикою культури будь-якого етносу. Мова розглядається не тільки як засіб комунікації або пізнання, а, насамперед, як культурний код нації, глибинний аналіз якого дає можливість зануритися в особливості моделей світосприйняття, культурних норм та традицій певного етносу.

Перш ніж розпочати аналіз лексем на позначення давньогерманських магичних технік, відзначимо складність поставленого нами завдання. Цей факт пояснюється тим, що матеріалом дослідження слугували текстові фрагменти, вилучені з пам'яток давньогерманської писемності XI–XIII ст., що, водночас, робить дослідження **актуальним** в контексті сучасних мовознавчих розвідок. Отже, **метою** роботи є аналіз номінацій давньогерманських магичних технік, виокремлених з писемних пам'яток германських народів XI–XIII ст.. Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**: виокремити лексеми на позначення магичних технік з їхнім перекладом українською; надати етимологічний аналіз запропонованих мовних одиниць, реконструювати особливості світосприйняття германців XI–XIII ст..

Попри неминучу гетерогенність усіх реально зафіксованих у текстах культур, має сенс відокремлювати культури, орієнтовані на міфологічне мислення, та культури, орієнтовані на позаміфологічне мислення. Перші, у свою чергу, можна визначити як культури, орієнтовані на власні імена [1, с. 69]. Давньогерманській культурі був властивий саме такий міфологічний тип мислення, оскільки ім'я для неї є семантично значущим, а не довірливим, непрозорим ярликом.

Важливим, однак, є те, що міфологічне ім'я притаманне особам та істотам, і саме цим пояснюється його значущість, оскільки відношення, що створюють життя й можливості буття, виступають у міфі як стосунки осіб. Ім'я в тексті може відобразити те, що відбувається з носієм цього імені. Саме введення (власного) імені в "тіло" замовляння робить це останнє "живим" і дієвим, тобто забезпечує його функціонування як перформативного висловлення. Звертаючи увагу на те, що імена в міфології складають найістотнішу частину міфологічної системи, персонажів міфів, В. М. Топоров указує на специфічний аспект семантики міфологічних імен, а саме, на властиве міфологічній свідомості розуміння імені як глибинної (внутрішньої) сутності або ж як суттєвої риси, що може "на-даватися" чи "в-кладатися". Такий архаїчний "реалізм" передбачає тотожність імені та природи його носія, внаслідок чого ім'я стає душею, джерелом сил цього останнього. Це у свою чергу впливає на деякі риси формальної реалізації відповідних імен у відповідних текстах, конкретніше, на ізоморфізм формальних метаморфоз, які тут зазнає ім'я, і трансформацій його носія, про які розповідається в тексті. Цим також пояснюється, з одного боку, табування імен, а з другого, їх варіативність, інколи надзвичайно розвинута і, крім того, пов'язана з їхньою заміною або ж паралельним використанням у різних випадках [2, с. 83–100].

Згідно з уявленнями, що побутували у давньогерманському суспільстві доби Раннього Середньовіччя, деякі жінки були наділені особливою магичною силою, що дозволяло їм користуватися неабиякою владою та шаную у патріархальному світі на відміну від жінок інших племен. Жінки-пророчиці, "священні людські створіння", володіли знаннями, які допомагали їм відкривати долю людини або накладати магичні чари.

Звернення до магичних сил, ворожіння в давньогерманських манускриптах позначалося такими лексемами: днв.-ісл. *seiðr* "чари, ворожіння, магичне закляття", *seiða* "накладати чари, закляття" [11, с. 354] або *galdrar*, *galðrar* "ворожіння, заклинання" (= множина від днв.-ісл. *galdr*, *galðr* "магічна пісня"), *gala* "співати, співати магичні пісні" [11, с. 158]; пор.: днв.-англ. *gealdor* або *galdor* та днв.-в.-нім. *Galstar* "ворожіння, чари" [3, с. 365]. У давньоісландській мові є навіть слово, в якому поєднані ці дві лексеми – *seiðgaldr* "магічне закляття" [11, с. 354]. Наведемо приклади вживання цих лексем у давньогерманських пам'ятках писемності:

(1) днв.-ісл. *Þau bjuggust svá við, at seiðr skyldi fram fara um nóttina eptir* (3, 2) – "він домовився з нею, що ворожити вона буде вночі";

(2) *fullr er hann ljóða || ok líknstafa, || góðra galdra | ok gamanrúna* (4, 5) – "в ньому пісні для ворожіння та цілющі руни, закляття та радості руни";

(3) днв.-англ. *Be ðam gealdre* [3, с. 365] – "за допомогою ворожіння".

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє твердити про наявність у двн.-ісл. лексем *seiðr*, *galðrar* ще одного значення, а саме – "віщування долі", яке не було зафіксоване у давньоісландських словниках. Ці лексеми вживалися у контекстах, де йшлося не тільки про "ворожіння як накладання магічних чарів", а також і про "передрікання майбутнього". Розглянемо такі приклади:

(4) двн.-ісл. *Ok er menn vǫru mettir, fóru þeir at sofa, en völvu fór til náttfarsseiðs með sitt lið* (3, 2) – "ввечорі вийшла вона зі своїми людьми з дому, ніхто з них не лягав спати, цілу ніч вони займалися ворожінням";

(5) *Heiði hana hétu || hvars til húsa kom, | völu velsþáa, || vittu hon ganda; | seið hon, hvars hon kunni, || seið hon hug leikinn, || æ var hon angan | illrar brúðar* (5, 22) – "Хейд її називали, коли зустрічали вдома, називали пророчицею – займалася вона ворожінням з магічним жезлом, всі підкорялися її чарам на радість злим жінкам".

Приклад (4) ілюструє вживання лексеми *náttfarsseiðs* "нічна ворожба" [11, с. 308] у значенні "ворожіння для віщування долі", адже, як розповідається у цій сазі, пророчицю запросили для того, щоб вона за допомогою магічних чарів відкрила людям їхню долю. У прикладі (5) лексема *seið* відтворює таку саму ідею. Зазначимо, що у цьому прикладі деякі дослідники, наприклад, Дж. Маккінеел [8, с. 394–417] убачають зв'язок чаклунки *Heiðr* зі скандинавськими Норнами, а не з богинею Фреєю, яку інші науковці асоціюють з Гейд (пор.: асоціації Фреї з Вольвою Гейд наводить Е. Торсон [10]). На погляд Дж. Маккінеела, Гейд тут виступає як жінка-пророчиця (а не як богиня), яка, на прохання верховного бога Одіна, розкриває світову долю, заздалегідь визначену скандинавськими Норнами [8, с. 394–417].

Отже, аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити припущення про те, що у двн.-ісл. лексемах *seiðr*, *galðrar* інтегровано два значення: "ворожіння для накладання магічних чарів; магічні закляття" та "ворожіння для передбачення майбутніх подій, долі".

За однією з етимологічних гіпотез двн.-ісл. іменник *seiðr* буквально означає "кипіння, булькотіння", що свідчить про зв'язки цієї магічної практики з шаманізмом та іншими формами примітивної магії. Під "кипінням" слід розуміти спеціальний психологічний стан "зміненої свідомості", в який мала увійти пророчиця під час ворожіння. Цей стан іноді досягався за допомогою вживання галюциногенних сумішей з трав або інших речовин. Згідно з іншою гіпотезою іменник *seiðr* має спільний корінь з двн.-англ. дієсловом *sittan* "сидіти" (пор.: гот. *sitan*; двн.-сакс. *sittian*; двн.-фриз. *sitta*; двн.-в.-нім. *sizzan*; двн.-ісл. *sitja*) [6, с. 97]. Зв'язок цих лексем пояснюється тим фактом, що під час магічного сеансу *seiðr*-чаклунки сиділи на підвищенні – *seið-hjallr*, буквально "підмостки; ешафот".

Під час магічного ритуалу, який позначався у давніх текстах двн.-ісл. *seiðr* (у подальшому магічна техніка *сейм*, або *seiðr*), пророчиця перебувала у стані магічного трансу, який і дозволяв робити передбачення. Мистецтво *seiðr* було вмінням, властивим одиначкам, самотницям. Чаклунки *seiðr* не утворювали магічних спільнот (щось на зразок шабашу відьом, характерного для інших індоєвропейських традицій), хоча у процесі ворожіння їхніми асистентами іноді були молоді дівчати, які співом ритуальних пісень допомагали *seiðr* увійти в стан трансу.

Магію типу *seiðr* використовували також для того, щоб вплинути на свідомість людини, викликати забуття або жах, створити ілюзію [7, с. 313]. У давніх текстах цей стан мав назву *sjónhverfing* "галюцинація, запаморочення свідомості, викликане дією магічних чарів" [11, с. 365]. Роль *seiðr* у створенні ілюзії добре задокументовано в давньоісландських сагах, в яких до неї звертаються, аби приховати людину від ворогів. Наприклад, у ісландській сазі "Eugbyggja saga" (частина 20) жінка на ім'я Катла, яка добре розумілася на *seiðr*, хотіла у такий спосіб врятувати свого сина Ода від воїнів, які мали намір його вбити. За допомогою магії жінці вдалося це зробити, і її син був у безпеці, доки не з'явилася інша *seiðr*-чаклунка Гейрід, і не пододала чарів Катли, пор.:

(6) *Mun Geirriður tröllid þar komin og mun þá eigi sjónhverfingum einum mega við koma* (1, 20) – "сюди прийшла троліха Гейрід, і тому буде неможливо врятуватися за допомогою магічних чарів, ілюзії".

Серед скандинавських богинь, які зналися на магії та практикували її, виділяють Фрею (двн.-ісл. *Freyja* пов'язана з двн.-англ. *frea* "пані"), богиню родючості, життя, кохання, а також магії та смерті. Богиня Фрея, або Ванадіс, походить з роду ванів (на відміну від близької їй за характеристиками богині Фріг). Вона є донькою вана Ньйорда та жінки-великана Скаді. Згідно з міфологічними уявленнями Ванадіс носить магічне соколине пір'я, що дозволяє їй літати, та золоте намисто Брісінгамен, яке вона отримала від гномів. Тотемні тварини Фреї – кішки, білі та сірі, яких вона запрягає у свою колісницю. Її вважають покровителькою пророчиць, які на її честь носили елементи одягу з кошачого хутра [4, с. 16-56], а також покровителькою Валькірій, що, з іншого боку, суперечить характеристиці Фреї як богині з роду ванів та що, можливо, свідчить на користь ототожнення деякими дослідниками Фреї з богинею Фріг. Як розповідається у ісландській сазі "Ynglinga saga", вона практикувала магічну техніку *seiðr* та навчила асів цьому мистецтву:

(7) *Njarðar var Freyja. Hún var blótgyðja. Hún kenndi fyrst með Ásum seið sem Vönum var títt* (6, 4) – "Фрея була донькою Ньйорда. Вона була жрицею. Вона перша навчила асів магії, як це робили вани".

Західні германці так само практикували магію, але когнати двн.-ісл. *seiðr*, вживалися ними у контекстах, де йшлося про магію ельфів (цей факт дозволяє нам у подальшому називати магічну техніку *seiðr* північною): *ælfside* "чари ельфів, жах" [3, с. 115], наприклад:

(8) *Dis is se hálga drænc wið ælfside* [3, с. 115] – "це святий напій проти чарів ельфів".

У германо-скандинавській та кельтській традиціях елфи – це чарівні створіння, яких описували як вродливих, сповнених сил чоловіків та жінок, що жили в лісі, під землею або у струмках. Цих істот вважали безсмертними та наділяли магічними силами. Давньоанглійський іменник *ælf* (пор.: двн.-в.-нім. *alp*, двн.-ісл. *álfr*) походить від прагерм. **albiz* < і.-е. **albho-* "білий". Це слово також зустрічається у англосаксонських

власних назвах, пор.: *Ælfræd* буквально "ельфійський радник" (англ. *Alfred*), *Ælfwine* "ельфійський друг" (англ. *Alvin*), *Ælfric* "ельфійський володар" (англ. *Eldridge*) [9].

Етимологія двн.-ісл. *galdrar*, *galðrar* "ворожіння" (= множина від *galdr*, *galðr* "магічне закляття, пісня") прозоріша від двн.-ісл. *seiðr*. Цей іменник передає ідею іншої магічної техніки, яка мала назву *гальдр*. Давні писемні пам'ятки германських етносів свідчать про те, що магія *гальдр*, на відміну від магії *сеїт*, була характерним явищем не тільки для північних, а й для західних германців, про що свідчить наявність відповідних лексем на позначення цієї техніки у давньоанглійській мові: двн.-англ. *gealdor*, *galdor* "ворожіння, магічні чари". Ці іменники утворилися від двн.-ісл. дієслова *gjalla* та від двн.-англ. сильного дієслова *gellan*, *giellan* "співати, кричати" відповідно. Названі лексеми походять від прагер. **gelnanan* < і.-с. **ghel-* "співати, кричати". На наш погляд вибір саме лексем *galdrar*, *galðrar* (= двн.-ісл.) та *gealdor*, *galdor* (= двн.-англ.) [9] для позначення магічної техніки був не довільним, а детермінованим специфічним характером магічної процедури, як і у випадку з *seiðr*. Адже під час ворожіння жінка-пророчиця мала перебувати у стані трансу, якого можна було досягти за допомогою магічної пісні або монотонного виголошення окремих звуків. Іноді все це супроводжувалося ще й приготуванням спеціального зілля або використанням рунів.

Давньоісландський іменник *galðrar* досить часто вживався у контекстах, де йшлося про застосування магічних заклинань для воскресіння мертвого з могили, боротьби з вогнем або зміни погоди, на відміну від техніки *seiðr*, пор.:

(9) *Þá reið Óðinn, || fyrir austan dyrr, | þar er hann vissi || völu leiði; | nam hann vittugri || valgaldr kveða. | unz nauðig reis, nás orð of kvað* (6, 4) – "поїхав Один на схід від воріт, туди, де, як він знав, лежить вольва; він почав заклинання промовляти, щоб воскресити вольву, та відповіла вольва мертвим голосом";

(10) *ef ek sé hávan loga | sal um sessmögum, || brennr-at svá breitt, | at ek hánnum bjargig-a-k; || þann kann ek galdr at gala* (2, 152) – "якщо запалає дім з людьми на лавках, одразу ж полум'я зможу я погасити, заклинання заспівавши".

Під час ворожіння на позначення магічних пісень вживалися різні лексеми залежно від застосованої техніки. Зокрема, для техніки *гальдр* характерними є іменники на зразок двн.-ісл. *galdr* "магічна пісня", *ljóð* "пісня"; двн.-англ. *galdor*, *galdor-leóð* "магічна пісня, заклинання" та дієслова на зразок двн.-ісл. *gala*, *syngja*, двн.-англ. *galan*, *singan* "співати". Таким чином, магічні закляття техніки *гальдр* буквально "проспівувалися" чаклунками, а не "промовлялися, виголошувалися" ними, як у випадку з технікою *сеїт*, для якої були характерними іменники. Пор.: двн.-ісл. *kvæði* "магічна пісня", *frði* "мудрість" та двн.-ісл. дієслово *kveða* "говорити, виголошувати". Наприклад:

(11) двн.-англ. *sing ðæt galdor* [3, с. 359] – "проспівати заклинання";

(12) двн.-ісл. *Galdra þú mér gal* (2, 5) – "магічне заклинання ти мені заспівай";

(13) *Hvarki em ek fjölkunnig né vísendakona, en þó kenndi Halldís, fóstura mín, mér á Íslandi þat kvæði, er hon kallaði Varðlokur* (1, 4) – "я не чаклунка і не пророчиця, але мене навчила Хальдіс, моя названа мати, в Ісландії промовляти магічну пісню, яку вона називала вардлок".

Слова на позначення цих магічних технік збереглися і донині. Наприклад, у сучасних германських мовах лексема *seith* (*seid*) позначає різновид північної магії, відомий як "техніка" або "магія сеїту". Сучасні німецькі іменники *Galsterei* "ворожіння" та *Galsterweib* "відьма" походять від двн.-в.-нім. *Galstar* зі значенням "ворожіння, магія". Сучасне англійське дієслово *to yell* "кричати" та ісландське *að gala* з тим же значенням етимологічно пов'язані з двн.-англ. *gealdor*, *galdor* та двн.-ісл. *galdrar*, *galðrar* "ворожіння, заклинання" [9].

Окрім окреслених вище лексем, у давньоісландській традиції для відтворення ідеї магії вживалося також слово *spæ* (*spá*), відповідника якому не знаходимо у давньоанглійській або давньоверхньонімецькій мовах. На відміну від *seiðr* та *galðrar* "ворожіння, накладання чарів", під яким у деяких контекстах слід також розуміти "віщування долі", давньоісландський іменник *spá* має експліцитно виражене словникове значення "віщування долі" (пор.: дієслово *spá* "передрікати долю, майбутнє"). Отже, у давньоісландських текстах цією лексемою позначалася ще одна магічна техніка, а саме *spá* – мистецтво визначення *ørlog* "долі" за допомогою інтуїції або особистих надприродних здібностей чаклунки. Етимологія цього слова залишається невизначеною, хоча існує певний зв'язок між двн.-ісл. іменником *spá* та дієсловом *speja* "видивлятися, слідкувати, підглядати" (пор. двн.-англ. *spyrian* "досліджувати, видивлятися").

Аналіз давньоісландських текстів показує, що технікою *spá* володіли й деякі скандинавські боги. У ісландській сазі "Nornagests þátr" лексема *spá* використовується у контексті, де йдеться про віщування Норнами майбутнього для маленького хлопчика Геста. Таким чином, цей факт дає нам підстави припустити, що Норни також практикували техніку *spá*, пор.:

(14) двн.-ісл. *Þar fóru þá um landit vödur, er kallaðar vǫru spákonur ok spáðu mönnum aldr. Því buðu menn þeim ok gerðu þeim veiztur ok gáfu þeim gjafir at skilnaði* (7, 11) – "в ті часи по землі мандрували вольви, яких називали пророчицями, віщували людям їхнє майбутнє. Люди запрошували їх до себе, влаштовували на їхню честь свята, а коли прощалися, дарували їм багато подарунків".

У прикладі (14) під вольвами-пророчицями слід розуміти богинь Норн, про що свідчить сама назва пісні *Nornagests þátr* "Пророкування Норнами долі Геста".

Отже, на позначення магічних технік, застосовуваних германськими жінками-пророчицями, вживалися такі лексеми, як двн.-ісл. *seiðr* "чари, ворожіння, магічне закляття", двн.-ісл. *spá* "віщування долі", характерні для мови північних германців, та двн.-ісл. *galdrar*, *galðrar* "ворожіння, заклинання", двн.-англ. *gealdor* або *galdor*, двн.-в.-нім. *Galstar* "ворожіння, чари", показові як для мови північних, так і для західних германців. Аналіз фактичного матеріалу показав, що у двн.-ісл. лексемах *seiðr*, *galðrar* інтегровано два значення: "ворожіння для накладання магічних чарів; магічні закляття" та "ворожіння для передбачення майбутніх подій, долі", в той час,

як під *galðrar* слід розуміти, найчастіше, "застосування магічних заклинань для воскресіння мертвого з могили, боротьби з вогнем або зміни погоди".

НОМИНАЦИИ ДРЕВНЕГЕРМАНСКИХ МАГИЧЕСКИХ ТЕХНИК: СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Е. В. Троц

В статье проанализированы лексические единицы, вербализующие северные магические техники, а также предложен перевод этих единиц на украинский язык с последующими трактованиями и уточнениями лексического значения. Ключевые слова, обозначающие магические практики, – дрв.-исл. seiðr "чары, колдовство, магическое заклинание", дрв.-исл. spá "предсказание судьбы" и дрв.-исл. galdrar, galðrar "колдовство, заклинание" – отражают особенности этнического сознания германцев XI–XIII ст.

Ключевые слова: сравнительно-историческое языкознание, этнокультурология, северные магические техники, магия сейт, спа.

LINGUISTIC REPRESENTATION OF OLD-GERMANIC MAGIC ARTS: COMPARATIVE ASPECT

O. Trots'

The article deals with lexical units to denote Old Norse magic arts with their translation into Ukrainian, supplying further interpretation and clarification of lexical meaning. Key Old Icelandic lexemes – seiðr, spá and galdrar – reflect the ethnic peculiarities of Germanic tribes of the XI–XIII c.

Key words: comparative linguistics, ethnoinguistics, Old Norse magic arts, seiðr, spá.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 479 с.
2. Топоров В. Н. Об индоевропейской заговорной традиции (избранные главы) / В. Н. Топоров // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор. – М.: Наука, 1993. – С. 3–103.
3. An Anglo-Saxon Dictionary [ed. and enc. by N. Toller]. – London; Oxford: Oxford University Press, 1898. – 1302 p.
4. Aswynn F. Northern Mysteries and Magic: Runes and Feminine Powers / F. Aswynn. – Llewellyn Publications, 2002. – 251 p.
5. Cunningham S. Wicca: A guide for the Solitary Practitioner / S. Cunningham. – Llewellyn Publications, U.S., 2004. – 218 p.
6. Gloseki S. O. Shamanism and Old English Poetry / S. O. Gloseki. – New York: Garland, 1989. – 257 p.
7. Jochens J. Women in Old Norse Society / J. Jochens. – Ithaca & London: Cornell University Press, 1995. – 280 p.
8. McKinnell J. On Heiðr / J. McKinnell // Saga-Book of the Viking Society. – 2001. – Vol. 25, № 4. – P. 394–417.
9. Online Etymology Dictionary [online]. – Режим доступу: <http://www.etymonline.com>
10. Thorsson E. Futhark: A Handbook of Rune Magic / E. Thorsson. – Weiser Books. – 1988. – 156 p.
11. Zoëga G. T. A Concise Dictionary of Old Icelandic / G. T. Zoëga. – Oxford: At the Clarendon Press, 1910. – 560 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Eyrbyggja saga [online]. – Режим доступу: <http://www.northvegr.org/lore/eyrbyggja/index.php>
2. Hávamál [online]. – Режим доступу: <http://www.northvegr.org/lore/poeticon/006.php>
3. Órvar-Odds saga [online]. – Режим доступу: http://www.northvegr.org/lore/sagas_oi/index.php#orvar
4. Sigrdrífumál [online]. – Режим доступу: <http://www.northvegr.org/lore/poeticon/026.php>
5. Völuspá – Режим доступу: <http://www.northvegr.org/lore/poeticon/001.php>
6. Ynglinga saga [online]. – Режим доступу: http://www.northvegr.org/lore/sagas_oi/120.php
7. Nornagests þáttur [online]. – Режим доступу: <http://norse.ulver.com/ontexts/forn/nornagests.html>

Надійшла до редакції 20 січня 2012 р.